

Bodajk birtok leírása a Székesfehérvári keresztesek oklevelében (1193)*

CSIBRÁNY LILI

1. A székesfehérvári keresztesek oklevele azon kevés, a magyar írásbeliség korai évszázadaiból származó forrásunk közé tartozik, amelyek tudományos szempontból a legnagyobb jelentőséggel bírnak, hiszen eredetiben fennmaradt, hiteles nyelvemlékről van szó. Az oklevél nyelvtörténeti jelentőségét koraisága és szórványanyagának gazdagsága adja: közel 400 magyar nyelvű szórványt találunk benne, melyeknek több mint négy ötöd része helyet jelölő tulajdonnév. A keresztesek tulajdonát képező birtokok elsősorban Fejér, Somogy, Zala és Esztergom vármegyeék területén helyezkednek el, de találkozunk a fehérvári rendház alá tartozó területtel Tolna, Veszprém, Bács, Bodrog és Baranya vármegyeékben is. Az oklevél helynévi szórványanyagának feldolgozását akkor végezhetjük el a legeredményesebben, ha az egyes birtokok és az azok határpontjaként kijelölt helyek nevei szerint haladva tárjuk fel az etimológiai és általános nyelv- és névtörténeti jellemzőiket. Ezt az eljárást az teszi indokolttá, hogy ilyen módon az egyes helynevek lokális körülményei, vagyis a névkörnyezetük által nyújtott információkra is építhetünk, ami pedig a történeti helynév-rekonstrukciónak is kulcsmozzanata.

Ebből a gondolatból kiindulva jelen írásomban a Fejér vármegyében fekvő Bodajk birtok nevének etimológiai feltárását kívánom elvégezni. Azért esett a választásom erre a birtokra, mert a lokalizációja és a történeti forrásokban előforduló adatai is megnyugtatóan egybeálltak GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzi munkájában (Gy. 2.), így biztos alapokon állva végezhető el a névmagyarázata és a további nyelvi elemzése is. Az elemzésben és az etimológiai feltárásban még így is juthatunk persze végül bizonytalan eredményre, de a lokalizáció és ezzel összefüggően a név évszázadokon átívelő adatsora a kiindulás alapjait szilárdá teszi.

* A tanulmány a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-22-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

Az oklevél elején 55, a fehérvári rendházhoz tartozó birtok neve olvasható, majd a további, terjedelmesebb szövegrész ezeknek a birtokoknak a részletes határleírását, kiterjedését rögzíti. Az oklevéllel korábban behatóan foglalkozó MIKOS JÓZSEF úgy véli, hogy mindkét birtokfelsorolás (tehát az oklevél elején álló, illetve a részletező is) földrajzi fekvéshez igazodik, azaz nyugatról (Zala megyétől) kelet felé (Fejér megye Dunán inneni részéig) haladva nevezi meg a birtokterületeket (1936: 2). Bodajk birtok neve az első felsorolásban a harminchetedik helyen áll, határát pedig hatodikként ismerteti az oklevél szövege.

„In Bodogth p(ri)ma meta incipit a Cutfew, in(de) ad Hycicequi, in(de) ad Quiescut, in(de) ad Feldesuer, in(de) ad Quesarc, in(de) ad Mour, in(de) ad Soruuld, in(de) ad Leain sewer, in(de) ad uilla(m) Berith.” (CAH. 89), azaz magyarul: „**Bodogth**-ban a határ *Cutfew*-től kezdődik, innen a *Hycicequi*-hez (megy), innen *Quiescut*-hoz, innen *Feldesuer*-hez, innen *Quesarc*-hoz, innen *Mour*-hoz, innen *Soruuld*-hoz, innen *Leain sewer*-hez, innen *Berith* faluhoz.”¹

Bodogth birtok határpontjait tehát *Cutfew*-től elindulva egymás után, sorban ismerteti a határjárás. Ennek megfelelően, a felsorolás jelleget erősítve hiányoznak a leírásból az oklevélre egyébként jellemző megnevezőszós és appozíciós szerkezetek,² mindössze az *in(de) ad (...)* latin prepozíció illeszti be a magyar nyelvű szórványokat a szövegbe (kivételt ez alól csupán a *uilla(m) Berith* megnevezés képez). Bár az említett szerkezetek használatában különbség mutatkozik abban, hogy ismertebb vagy kevésbé ismert hely említéséről van szó — a fontosabb, szélesebb körben is ismert helyek neve mellett kevésbé gyakori a megnevezőszó vagy a latin földrajzi köznévi megléte (HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 79–83) —, illetve az adott név ismételt előfordulása is befolyásolhatja a szerkezetek elhagyását; jelen esetben azonban egyik indok sem magyarázza a szórványok idegen nyelvi környezetbe illesztését segítő szerkezetek ilyen mértékű mellőzését.

Előzetes feltevéseim alapján ez a szerkesztésmód az oklevélben azoknak a birtokoknak a határleírásában fordul elő az itt tárgyalt *Bodogth* mellett (pl. *Borriz*, *Tudeu*), amelyeket csak rögzíteni kívántak, ám — talán méretükből vagy elhelyezkedésükből kifolyólag — nem töltöttek be olyan fontos szerepet, mint például az oklevél elején, kifejezetten részletes leírással szereplő *Újudvar* vagy *Csburg* birtokok, melyek szerepét jól mutatja az a körülmény, hogy később önálló rendházakká is alakultak. A felsorolás jelleggel szereplő határleírások az oklevél

¹ A fordítást Szőke Melinda készítette, munkáját e helyütt is köszönöm.

² Megnevezőszós szerkezeten azt a megoldást értjük, amelynek során az oklevél-fogalmazók a magyar szórványok elé megnevezést, mondást jelentő latin kifejezéseket illesztenek (pl. *dicit(ur) Bocor*); appozíciós szerkezetről pedig olyankor beszélünk, amikor a szövegben a szórványok előtt a hely fajtáját, jellegét megnevező latin kifejezés, fajtajelölő földrajzi köznévi áll (pl. *aq(uam) Lizcou*) (lásd ehhez pl. SZŐKE 2015: 90, 145; HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 77–85).

elsődleges célját, a fehérvári keresztesekhez tartozó birtokok és határpontok pontos és teljes körű rögzítésének igényét ugyanakkor tökéletesen kielégítik.

Írásom további részében az oklevél szövegében *Bodogth* néven említett birtok részletes nyelvi elemzését végzem el. Ennek során kitérek a név lokalizációjára, bemutatom a történeti adatait, és ezekre támaszkodva — a korábbi szakirodalmi megállapításokat is mérlegelve — tárgyalom az etimológiáját, valamint a nyelvtörténeti jellemzőit. A birtok határpontjainak hasonló nyelvi elemzésére egy másik írásomban keríték sort.

2. *Bodogth* birtok Fejér megyében, Fehérvártól északnyugatra található, a mai Bodajk településsel azonos. Tőle délnyugati irányban, a Bakony előhegyeként fekszik a 259 méter magas *Bodajki-hegy* (FNESz. 1: 222), melyről több középkori forrás is említést tesz. Anonymus honfoglalás-története szerint Árpád és vitézei a *Bodajk-hegy* (esetleg *Bodajk hegye*) mellett vonultak Pannonhalma felé: [1217 k.]: dux Arpad et sui nobiles [...] equitantes usque ad *montem Bodoctu* pervenerunt (Anon.); III. Henrik német római császár 1051-es hadjárata innen kényszerült visszavonulni a nélkülözés és a magyarok támadásai miatt: cesar [Heinricus III.] [...] transiens [...] silvas appropinquavit *montibus Bodohot* omnium victualium penuria laborans (Chron. saec. XIV.); [1283 k.]: Henricus imperator descendens usque *Bodoct* (Simon de Keza: Chron.). Maga Bodajk királyi, királynéi, majd 1187 körül már a fehérvári keresztesekhez tartozó magánbirtok volt (vö. az itteni oklevélből is: 1193: *Bodogth*). Neve későbbi forrásokban is gyakran szerepel, birtokként (*predium*), faluként (*villa*) vagy földként (*terra*) meghatározva: 1201: v. Samto ad *Bodoht* iuxta cruciferos, 1212/1212: pr. *Bodokt*, 1226: v. *Bodogd*, 1230: t. *Bodoct*, 1231: pr. *Bodoct* (Gy. 2: 351), 1476: *Bodayth*, 1498: *Badayth* (Cs. 3: 320), 1784: *Budék* (EKFT.), 1847: *Budek* ~ *Bodajk* (MKFT.), 1882: *Bodajk* (HKFT.), 1883: *Bodajk* (Kat.), 1941: *Bodajk* (KFmT.).

A birtok és a vele kapcsolatban több forrásban említett hegy nevének azonos-sága több kérdést is felvet. Kérdéses egyrészt az, hogy valóban megnevezték-e a korabeli névhasználók a hegyet a *Bodajk* ~ *Bodajki-hegy* ~ *Bodajk hegye* névformák valamelyikével (a HA. szerzői a Bakony előhegyeként veszik fel *Bodajk* címszó alatt ezeket az adatokat; 2: 48), vagy esetleg arról van szó, hogy a geszta és a krónikák *mons Bodoctu* típusú előfordulásai 'Bodajk település hegye' körül-írásként értelmezhetők. Ezzel az utóbbi lehetőséggel is érdemes számolnunk, hiszen nemegyszer látjuk azt az oklevelekben és a gesztákban, hogy az ilyen szerkezetek mögött körülírás rejlik: az adott település nevével meghatározott hegyet (pl. 1292: *mons Zamard*, Gy. 2: 207; 'Zamard [Szamárd] település hegye'), tavat (1055: *lacus turku*, HOFFMANN 2010: 70; 'turku [Törek?] település tava'), erdőt (1217 k.: *silua turobag*, Anon.; 'turobag [Torbágy] település erdeje') említve.

Amennyiben a birtok mellett a hegy is viselte a *Bodajk* (a korban *Bodoct(u)*-ként lejegyzett) nevet, akkor vetődik fel a másik kérdés: melyik névfajta lehetett

az elsődleges. Ehhez előzetesen két dolgot érdemes tisztáznunk: egyrészt azt, hogy mit tudunk a hegynevek és a településnevek viszonyáról, s ez az általános viszonyrendszer melyik névadási irányt támogatja; másrészt azt, hogy miből is való maga a *Bodogth* ~ *Bodoct(u)* [bodokt], esetleg [bodogd] névforma, mi az etimológiája, és az etimológia alapján melyik helyfajta (a település vagy a hegy) viselhet-e elsődlegesen ezt a nevet. Ezekre a kérdésekre térek ki a következőkben.

A hegynevek és más helynévfajták, köztük a településnevek kapcsolatát és összefüggéseit RESZEGI KATALIN vizsgálta monográfiájában, és ennek során fel is figyelt egy-egy hegynév más névfajtatól való elkülönítésének nehézségeire. A hegynevek ugyanis nem a többi helynévfajtatól elkülönülten léteznek sem a névrendszerben, sem a névhasználók nyelvtudatában. A hegynevek és más helynévfajták között fennálló szoros kapcsolat már a legrégebbi nevek vizsgálatakor is határozottan megmutatkozik (RESZEGI 2011: 53). Az olyan esetekben, amikor a települést vagy birtokot és a közelében fekvő hegyet azonos néven említik, gyakran nem állapítható meg egyértelműen az alakulás iránya, sőt — mint az előzőekben jeleztem — kétségeink merülhetnek fel a hegynév önálló, valós létezését illetően is. Valószínűbbnek tűnik az a felvetés, hogy az okleveles adatok csupán a hegy adott településhez való tartozását fejezik ki (RESZEGI 2011: 143). Amennyiben a hegynév ténylegesen is használatban volt, a településnév > hegynév alakulás mellett szól az a névrendszertani tény is, hogy a középkori hegynevek funkcionális-szemantikai vizsgálata alapján a leggyakoribb névadási formának az látszik, hogy a kiemelkedés a közelében vagy rajta fekvő lakott területről, településről kapja a nevet, metonimikus úton (RESZEGI 2011: 142). A mai névrendszer *Bodajki-hegy* elnevezése is azt mutatja, hogy a hegy neve alakult a település nevének a felhasználásával.

3. Nézzük meg a *Bodajk* (egykori *Bodokt* ~ *Bodogd*) név etimológiai magyarázata is ebbe az irányba mutat-e, s a településnév elsődlegességét valószínűsíti-e a hegy nevével szemben! A név etimológiájára eltérő magyarázatokat olvashatunk a szakirodalomban. A FNESz. szerint személynévből alakult, s a személynév alapszava talán a csagatáj *buday* 'ág' főnévvel vethető etimológiailag össze (FNESz. 1: 222). A személynévi eredet mellett szólhat esetleg az is, hogy a Kárpát-medencében többfelé is találkozunk *Bodak* ~ *Budak* helynevekkel, amelyek ugyancsak személynévi helynévadás eredményeinek látszanak: a Mosonmagyaróvártól északkeletre található *Kisbodak* (1591: *Kys Bodak*) és a vele korrelációban lévő, a Csallóközben fekvő *Nagybodak* (1512: *Nagy Bodak*) elsődleges *Bodok* neve vélhetően egy olyan személynévből keletkezett magyar névadással, melynek alapjául valamely szláv személynév (vö. pl. cseh, lengyel *Budak* szn.), illetve a fentebb is jelzett török *buday* 'ág' főnév egyaránt szolgálhatott (FNESz. 1: 739,

2: 177).³ Személynévi eredetre vonatkozó magyarázatot olvashatunk a Székelyföldön, Sepsiszentgyörgytől északkeletre található *Sepsibodok* nevének jellemzésében is. Ez utóbbi településnévvel kapcsolatosan meg kell jegyezni, hogy a település közelében lévő, 1194 méter magas *Bodoki-havas*, illetve áttételesen a *Bodoki-hegység* a településről kapta a nevét (FNESz. 2: 569).

Érdekes és figyelemre méltó adalékként említhetjük meg azt, hogy a TESz. a székesfehérvári oklevélben olvasható névformát a *boldog* szócikkében szerepelteti, és a közszó jelentését 'szent, üdvözült' formában adja meg (TESz. 1: 331). E mögött a besorolás mögött bizonyára az a feltevés húzódik meg, hogy a *Bodogth* névalak a *boldog* melléknév régiségben jellegzetes *bódog* hangalakjának (vö. pl. Halotti beszéd: *bovdug* michael archangelt) *-d ~ -t* képzős származéka lehetett. Ezt a feltevést a név adatsorának elemei nem zárják ki, sőt akár igazolhatnák is, ha pusztán a források említéseinek betűhív alakjait vennénk figyelembe. A *bódog* + *-d* képző struktúrát például az adatsorban említett 1226: *Bodogd* adat; a *bódog* + *-t* képző struktúrát pedig — ahol a [g] az utána álló [t] hasonító hatásának köszönhetően zöngétlenedett: [bódokt] — az 1212/1212: *Bodokt* adat, illetve az 1230, 1231: *Bodokt* adat mutathatja. E magyarázat és e névszerkezet mellett szólhat továbbá az is, hogy *Bodog* személynévi előfordulásokkal az Árpád-kor okleveleiben is találkozhatunk (noha egyetlen ízben, és kissé bizonytalan azonosíthatósággal): 1211: *Bondug* [ɔ: *Boudug*] (ÁSz. 141). Ellene szól viszont az első szótagi magánhangzó kétségtelenül hosszú volta (hiszen a szóban *bovdug* > *boudug* >> *bódog* hangváltozással számolhatunk), aminek megrövidülését az itteni helynévben — minthogy hangsúlyos szótagbeli helyzetben áll — semmi nem magyarázná. (A *boldog* lexémában az *o* megrövidülése az ineti-mologikus *l* betoldódásának eredményeként, azzal egyidejűleg történt meg.)

A személynévi eredetet ugyanakkor nem kell elvetnünk, hiszen e magyarázat valószínűségét növeli az, hogy az Árpád-kori személyneveink között további hasonló (pl. *Bodok*) személyneveket jelentős számban találunk (pl. 1275: *Bodok*, ÁSz. 131). A településnév személynévi származtatását tehát valószínűnek tartjuk még akkor is, ha a személynévi előzmény etimológiai háttere bizonytalan (e tekintetben — mint láttuk — szláv személynévi, illetve magyar és török közsói előzmény is felmerült), hiszen a magyarországi oklevelekben feltűnnek itt számba vehető személynevek. Minthogy pedig a személynévből formáns nélküli és képzővel való névadás a településnevek körében mutatkozik a legjellemzőbb névadási formának, ez a körülmény szintén a *Bodajk* településnév elsődlegességét, és — amennyiben valós használatú név volt — a hegynév másodlagos alakulását valószínűsíti.

³ KISS LAJOS szerint a *Bodajk* név etimológiai kapcsolatrendszerébe tartozik bele a *Bodoglár* településnév is, amelyről pedig azt írja, hogy a kun *budaq* 'ág' származéka (FNESz. 1: 223).

4. A székesfehérvári keresztesek javait megerősítő oklevélben szereplő *Bodogth* névfornának a korabeli hangzása tehát [bodokt], vagy esetleg [bodogd] formában adható meg. Morfológiai szempontból a név nagy valószínűséggel egy *Bodok* ~ *Bodog* személynévi alapszót és vagy a *-d* képző zöngétlen *-t* változatát, vagy magát a *-d* képzőt tartalmazza. A település nevének fent bemutatott adatsora a névben bekövetkező változási folyamatokat is jól rekonstruálhatóvá teszi: *Bodokt* ~ *Bodogd* (1193: *Bodogth*) > *Bodoxt* (1201: *Bodoht*) > *Bodajt* (1408: *Bodayth*) > *Bodajk* (1882: *Bodajk*).

A legszembetűnőbb és a leginkább magyarázatra szoruló módosulás e változási sorban talán a *xt* > *jt* hangváltozás, melyet KISS LAJOS szórványos, de szabályos hangváltozásként határoz meg, és több helynévi és személynévi példát is említ rá: pl. *Ohtun* > *Ajton*, *Mahtén* > (*Nagy*)*majtény*, *Zahta* > *Zajta* stb. (KISS 1995: 31), de lásd még ehhez KT.: *rohtonc* [roxtok] > *rajtunk*. BÁRCZI GÉZA a Magyar hangtörténet című művében szintén szabályosnak nevezi ezt a hangváltozást az ómagyar korra vonatkozóan, s kiemeli, hogy az különösen gyakori volt az *-ít* műveltető képző előzményében: pl. *kemenyhty* [keményixti] > *keményít*, *ydwezeyth* [idvezejt] > *üdvözít* (1958: 131).

Figyelmet érdemel továbbá a névfornák végén bekövetkező *t* > *k* változás is, melyre ugyancsak találunk helynévi példákat KISS LAJOS művében: pl. *Inota* > (*Tisza*)*inoka*, *Zsitva* > *Zsikva*, *Otmár* > *Akmár* (1995: 31).

5. *Bodajk* birtok történeti-etimológiai vizsgálatát a nevéől nyerhető információk feltárása után a leírásában szereplő határpontok hasonló metodikájú elemzése, helynév-rekonstrukciója teszi teljessé, hiszen e módszer egyik alapelve az, hogy a helynévfejtést mindig az adott név teljes adatsorának tagjaként kell értelmezni (ennek jelentőségét itt is láthattuk), és annak a forrásnak az elemeként kell interpretálni, amelyben előfordul. A birtokleírásban szereplő határpontok részletes nyelvi elemzésével ez utóbbi kritérium kerül majd — egy másik írásomban — előtérbe.

Irodalom

ÁSZ. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2004.

BÁRCZI GÉZA 1958. *Magyar hangtörténet*. Budapest, Tankönyvkiadó.

CAH. = *Chartae Antiquissimae Hungariae ab anno 1001 usque ad annum 1196*. Compositus GEORGIUS GYÖRFFY. Budapest, Balassi Kiadó, 1994.

Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 1–3.*, 5. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1890–1913.

EKFT. = *Első Katonai Felmérés (1763–1787)*. <https://maps.arcanum.com/hu/map/first-survey-hungary>

FNESZ. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.

- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963–1998.
- HA. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye. 2. Doboka–Győr vármegye. 3. Heves–Küküllő vármegye. 4. Liptó–Pilis vármegye*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 1997, 1999, 2012, 2017.
- HKFT. = *Harmadik Katonai Felmérés (1869–1887)*. <https://maps.arcanum.com/hu/map/thirdsurvey25000>
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névértéktudományi Kiadványai 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 2018. *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Kat. = *Kataszteri térképek (XIX. század)*. <https://maps.arcanum.com/hu/map/cadastral>
- KISS LAJOS 1995. *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KFmT. = *Magyarország Katonai Felmérése (1941)*. <https://maps.arcanum.com/hu/map/hungary1941>
- MIKOS JÓZSEF 1936. *A fehérvári keresztetek 1193. évi oklevele mint magyar nyelvemlék*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- MKFT. = *Második katonai felmérés (1819–1869)*. <https://maps.arcanum.com/hu/browse/country/secondsurvey/>
- RESZEGI KATALIN 2011. *Hegynevek a középkori Magyarországon*. A Magyar Névértéktudományi Kiadványai 21. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- SZŐKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. A Magyar Névértéktudományi Kiadványai 33. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk. 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

The Description of the Bodajk Estate in the Charter of Székesfehérvár Hospitallers

In this paper I provide a comprehensive linguistic analysis for the name of Bodajk in Fejér County, one of the estates in the charter confirming the assets of the Székesfehérvár hospitallers (1193). I introduce the local features of the name, its historical data and based on these I discuss issues related to toponym etymology. As part of this, I also assess findings of scholarly publications and introduce in more detail the solution that I found to be most plausible. In connection with etymology, I also pay attention to the processes related to changes in terms of historical phonology.

Keywords: Bodajk, charter, historical toponym reconstruction, toponym etymology

Csibrány Lili
 ORCID: 0009-0007-3253-8728
 Debreceni Egyetem
 csibranylili@mailbox.unideb.hu